

ENDREI WALTER—MAKKAI LÁSZLÓ

Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon

Angol példára először Franciaországban, majd közvetlenül utána Nyugat- és Közép-Európa valamennyi országában megindult a XVII. század második felében a textilmanufaktúrák alapítása. Állami kezdeményezések mellett, a társadalom feudális szerkezetéből következően elsősorban főúri alapításokkal találkozunk, és csak této vázva próbálkozik néhol a polgári tőke számottevő vállalkozásokkal. Elgondolkoztható, hogy Magyarországon a török háború ellenére az európai fejlődéshez képest kis késedelemmel már a század 80-as éveitől kimutathatók az első manufaktúra alapítási kísérletek.

Korai kísérletek

Ha eltekintünk néhány, forrászserűen ezidőszerinti nem igazolható alapítási kísérlet hírértől — melyek közül Szelepcsényi György érsek gombai manufaktúrája látszik a legvalószínűbbnek —,¹ Erdélyben találjuk az első konkrét javaslatot posztógyártó üzem létesítésére.

Kiss István örmény kereskedő tesz ilyen ajánlatot Bornemissza Annának 1680—1687 között.² A szöveg több utalása arra enged következtetni, hogy Kiss ezidőtájt — legalábbis szerény keretek között — már alkalmaz bérmunkát, illetve manipulál („Énnálam a posztócsináló bordák 3 singnyi szélesek . . .” „Az kit nálam veressel festenek . . .”). A fejedelmi „manufaktúrát sem akarja túlméretezni: egyetlen kétszemélyes szövőszékre gondol, úgyhogy a teljes létszám nemigen haladhatta volna meg a 20—25 főt. A javaslat át nem gondolt, és részben szakszerűtlen voltára éppen az a körülmény világít rá, hogy a részkapacitások összehangolása hiányzik. Egy szövőszék termeléséhez nem egy-egy pár kártolólap és fésű, hanem 4—5 kell, de ugyanakkor nyíróollóból sok egy is. Ily módon a vázolt beruházási szükséglet eleve irreális volt. A fejedelemasszonynak látszólag mégis inkább a gyapjúmennyiség felhasználása volt gyanús. Keveselhetette, hogy egy mázsából csak 3 vég gyártását ígérte a vállalkozó és ellenőriztette ezt az adatot, de a 30—40%-os súlyvesztés beigazolódott.³ Mindazonáltal a tervezett fejedelmi manufaktúrából nem lett semmi.

¹ *Bél M.*: Notitia Hungariae novae II. 222. és az ő nyomán Korabinszky szerint az ango és holland posztó minőségével vetélkedtek termékei. A primás nemes juhajtákat tenyésztett és festőnővényeket természetett birtokán, kísérlete mégis elbukott (1685).

² Emlékirat posztócsinálásról. MGTsz, 1899. 325—327. l.

³ Saját kezéből származó utóirat ezeket tartalmazza: „Az vinci német posztócsináló . . . csinált . . . 300 font gyapjúból 6 vég posztót, melyekben volt 188 öl, apadott a gyapjú mindenik mázsa 40—40 fontot.”

A Kiss Istvánnal folytatott tárgyalásokat megelőzőleg is készítettett Bornemissza Anna posztót saját maga által beszerzett gyapjúból és festékkel, még pedig Alvincen megtelepített „conventionatus posztócsinálójával”. A szerződéses kézműves (kovács, lakatos stb.) már a XVI. század óta általános jelenség volt a főnemesi udvartartások mellett, rendszeresen alkalmazott posztócsinálóval azonban ekkor találkozunk először, 1678. május 21-én bukkan fel a fejedelemasszony számadáskönyvében „az megholt conventiós posztócsináló”, akinek ekkor 4 vég posztóját számolják el. Utódja, a „vinczi német posztócsinálónk” (később „vinczi német posztócsinálónk”, „magunk posztócsinálónk”, „magunk conventionatus posztócsinálónk” elnevezéssel is) 1678. augusztus 19-én szolgált be 3 vég (összesen $105\frac{1}{2}$ sing) posztót, amiért 14 forintot kap. A 18 ft (egyszerványolt) és 33 ft (kétszerványolt) végenkénti akkori posztóárakhoz képest az összeg olyan csekély, hogy már ez igazolja a szerződéses viszonyt. Sajnos, a szerződés maga nem maradt fenn, vagy lappang, de következtethetünk rá abból az ideiglenesnek látszó megegyezésből, amelyet a fejedelemasszony 1678 elején az alvinci „újkeresztény posztócsinálóval” (nyilván a meghalt saját posztócsináló helyettesítésére, míg az új be nem áll a munkába) kötött. Ennek értelmében a fejedelemasszony a posztó „harmadának feléért cum florenis 1” (mint kiderül: singenként) fizet. Az adott esetben 102 singért 17 forintot kapott a morva anabaptista posztós, míg az előbb említett 14 forint az új német posztócsináló $105\frac{1}{2}$ sing árujáért járt. Ha feltételezzük, hogy a szóbanforgó kétharmad részt a fejedelemasszony által adott gyapjúért (ennek mázsája, ugyancsak a számadások szerint 12—21 forint között mozgott; egy vég posztóra $\frac{1}{2}$ mázsát számítottak) és festékért (ezt is vásárolt a fejedelemasszony nagyobb mennyiségben, fontját 3,65 forintért) vonták le, akkor a megmaradt egyharmad rész munkabérnek számított, melynek felét nyilván a szerződés szerinti járandóságokban, felét pedig a posztócsináló posztó singje után járó 1 forintban kapta meg posztókészítő. Mint látható, sem az alkalmazott egyetlen személy (még ha neki magának is voltak alkalmazottai), sem az alkalmazás formája nem jogosít fel, hogy manufaktúráról beszéljünk. Maga a termelés sem volt jelentős. 1678. augusztus 19-től 1680. június 4-ig találkozunk a „német posztócsináló” említéseivel, s ezalatt 26 vég posztót szolgáltatott be, ami — ha feltételezzük, hogy 1678. április 1-ével lépett szolgálatba — havi egy véget jelent. Ezt a számot megerősíteni látszik az is, hogy 1680. október 1. és 1681. december 31. közt az alvinci udvarbíró (a posztócsináló említése nélkül) 21 vég posztót küld az udvarba, s egyszer (1681. szeptemberében) „ott készített” posztóról beszél, tehát továbbra is havi 1 véget szállított Alvinc, valószínűleg a még mindig dolgozó szerződéses posztócsináló munkáját. Az utolsó, 1681. december 31-iki szállítás 2 vég posztója mellett még 50 font gyapjú is szerepel, amiből arra lehet következtetni, hogy a szerződést felmondták, s a felhasználatlanul maradt nyersanyagot visszaküldték. Mindenesetre a továbbiakban nem esik szó a számadásokban szerződéses posztókészítésről, annál több viszont kész posztó vásárlásáról. Alighanem ekkor érdeklődhetett a fejedelemasszony Kiss Istvánnál a szerződéses posztókészítő pótlásának módjáról, de végül is lemondott a saját rezsiben folyó posztócsináltatásról.⁴

Számunkra legérdekesebb a korai kísérletek sorában II. Rákóczi Ferenc posztómanufaktúrája, amelyről Zathureczky István, munkácsi jószágigazgató 1706. évi Series laborumából értesülünk. Ebben azt jelenti, hogy a manufaktúra

⁴ Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Bornemissza Anna gazdasági naplói. Bpest. 1911. 108, 177—178, 231, 352—353, 428. 1.

részére 15 házat, fészítőrámát és kallót épített. Sajnos nem tudjuk, hogy működött-e egyáltalán, de ha igen, aligha valószínű, hogy hosszú életű lett volna.⁵

Hasonlóképpen elbukott az idegen tőke első behatolási kísérlete. 1703-ból származik az első magyar szabadalomlevél, amely gyapjúszövet manufaktúra létesítésére vonatkozik.⁶ Itt első ízben találkozunk külföldi főúr vállalkozásával: a szépnevű De Monte Gratiae Daniel Erasmus lovag posztó- és gyapjúszövet kikészítőgyárat akart nálunk létesíteni. Elgondolása szerint nyers szövetet importált volna, amelyet — Hollandiából és Angliából hozott munkásokkal — festeni, nyírni, sajtolni és egyéb kikészítőműveletek után itt szeretett volna forgalomba hozni. Azzal kérkedett, hogy nemcsak a német és holland, hanem az angol és flandriai minőséget is eléri. Emellett azonban nem restellette volna fakult és foltos régi portéka átfestését is vállalni. Minderre 40-éves privilégiumot nyert, az általa újonnan bevezetett gépekre és eljárásokra pedig 12-éves védelmet.

Valószínű, hogy sem ő, sem a selyemtenyésztés meghonosítása terén érdemeket szerzett Passardi János fia, Péter, nem élt a gyári privilégium-adta lehetőségekkel. Utóbbi 1709-ben nyert szabadalmat arany- és ezüstbrokátok, brocatelle-ek, damasztok, taft, bársony, paszomány manufaktúra felállítására.⁷ A Rákóczi-szabadságharc tehát nem kedvezett az alapítási kísérletnek. Csak 1717-ben értesülünk olyan — ekkor már létező nagyobb műhelyről —, amely a céhes támadásokkal szemben császári privilégiumot kap és fenn is marad.

Ez az esztergomi ferencesek posztófabrikája.⁸ A szabadalomlevél több ízben hangsúlyozza, hogy csak a rendház saját szükségletére gyárthat posztót. Azért soroljuk a kísérletek közé, mert a szövegezésből valószínű, hogy az alapító barátok eredetileg nem kizárólag ilyen szándékkal hívták létre. Érdekes, hogy a privilégium külön engedélyt ad a szerzeteseknek nyíróolló élesztésére. Az üzem termelését jól világítja meg egy 19 évvel későbbi feljegyzés, melyben Károlyi Sándor surányi manufaktúrájának alapításakor szaktanácsal szolgáltak.⁹ Szerény keretek között a század végefelé is működött még az üzem.¹⁰ Mivel termékeit forgalomba nem hozhatta, igazi manufaktúrának épp oly kevésbé tekinthetjük, mint a váci ferencesek hasonló, jóval későbbi üzemét.

Minden valószínűség szerint működő üzem volt már 1722 előtt is az első állami alapítás, a temesi bánságban még 1736-ban is kimutatható Facset-i aba-, ill. pokrócüzem. Termelése jelentéktelen volt.¹¹

Ezután ismét néhány, esupán utalásokból ismert, elbukott kísérlet következik. Közülük legkorábbi az 1722 előtt tönkrement pozsonyi posztómanufaktúráé, melyről a helyi posztósok vonják le borúlátó véleményüket, amikor Károlyi Sándor javaslatukat kéri.¹² Érdekes, hogy két további üzem említését köszön-

⁵ Ezt az adatot Heckenast Gusztávnak köszönhetjük. Régi jelzete Kamarai Lymbus, Ser. I. fasc. 80, a jelenlegi valószínűleg: Rákóczi-szabadságharc Itára, V. 3. c/E.: *Bánkúti Imre*: A Rákóczi-szabadságharc gazdasági problémái c. kéziratos kandidátusi értekezésében (1969, MTA Könyvtára) nem említi posztómanufaktúrá, sőt ilyeneknek a szabadságharc alatti létezését egyenesen tagadja.

⁶ OL. M. kir. Kanc. Concept. exped. 1703 ex Majo Nő 16. Publikálta *Bitó B.*: Szabadalmi intézményünk történeti előzményei. Bpest.

⁷ Uo. 1709. ex Jun. No. 10. (Teljes szövege *Bitó*: i. m.)

⁸ Uo. 1717. ex Dec. No. 49.

⁹ Károlyi Itár. Posztómanufaktúra. „Verzeichniss wass für ein Lohn in unserer Grannerischen Franziscaner Tuchmacherey geben wirdt” és „Zur besseren Nachricht”.

¹⁰ Bővebbet azért sem tudunk róla, mert az adatszolgáltatást általában megtagadták. Helytartótanácsi lt. Acta sec. ref. 1781 Nic. Skerlecz No 71 pos. 48.

¹¹ *Szentlárjay J.*: Mercy kormányzata a temesi bánságban (Bpest. 1909.) 130. l.

¹² Károlyi Itár. Informatio Pannificum et Laborum descriptis ad Conficiendum Pannum Praevie necessarius per Posenienses Pannifices (1722. ápr. 15.).

hetjük hasonló körülményeknek. Germeten Bernát 1732-beli javaslatának elutasítását indokolja a budai tanács egyebek között a hőgyészi lenszövőgyár és egy felsőmagyarországi selyemmanufaktúra csúfos végével.¹³ Germeten javaslata egyébként sziléziai mintára hivatkozó szórt manufaktúrára irányult, mert — mint írta — nagy beruházást ő sem tart lehetségesnek.¹⁴

Körülbelül egyidejűleg bukott el Mercy tábornok alapítási kísérlete is Budán. A temesi bánságban oly sikeres iparosító törekvései zátonyra futottak a budai céhek ellenállásán. 1730-ban Budaújlakon házat vesz, hogy a temesi birtokán létesítendő kartonnyomógyár felépültéig foglalkoztathassa idegenből hozott munkásait. A Vízivárosban üzletet is nyit. Azonban a budai tanács a munkások protestáns voltára és a céhek privilégiumára való hivatkozással nem engedélyezi a manufaktúra működését.¹⁵ A bánsági üzem sorsáról nincs tudomásunk.

Annál többet tudunk viszont a Mercy nevéhez fűződő fentemlített hőgyészi kísérletről. A szóbanforgó manufaktúra pamut- és lentermőkeket, nevezetesen kartont, barhendet, lenvásznat állított elő, de hozott fonalból ágynemű, abrosz és kendő bérszövését, végül vászon bérfehérítését is vállalta. Az üzem osztrák szakemberek irányítása alatt valószínűleg 1729—1732 között működött. Eladósodván a két társtulajdonos, Schmettau Sámuel gróf és Mercy Claudius Florimund feladták a vállalatot, az üzemvezetők pedig — ahogyan Bánkúti I. kimutatta — nem szöktek meg, hanem hörtönbe kerültek, mert nem tudtak elszámolni. A fennmaradt magyarnyelvű hirdetményből azt is kivehetjük, hogy nem gypfehérítést alkalmaztak, hanem valamilyen új eljárást, amelyhez „Fejérítő-Műhely, Lugas és Mosó-Ház” volt szükséges.¹⁶

Megemlítjük végül, hogy egy sor szabadalmi kérvényről is tudunk, de sorsukat illetően többnyire tájékozatlanok vagyunk. Ilyen pl. Fleischmann Anzelm báró lovasberényi pamutfonóda és szövőüzem létesítésére irányuló kérelme 1725-ből.¹⁷

Az egyre sűrűsödő alapítási kísérletek arra mutatnak, hogy ebben a korban hosszabb-rövidebb ideig működő tőkés manufaktúráknak is kellett létezniük. A bánsági posztó- és pokrócüzemen kívül azonban a legutóbbi évekig ilyenekről nem volt tudomásunk.

A nagybirtok alapításai

A század első felének textilipari manufaktúrái sorában — az eddigi kutatásokkal ellentétben — a hazai főnemesség alapításai bírnak a legnagyobb jelentőséggel. A privilégiumokkal körülbástyázott sasvári kartonnyomóüzem — monumentalitása ellenére — éppoly kevésbé tekinthető Magyarország gazdasági élete szerves részének, mint a Mercy tábornok bánsági autarkiatörekvéseit kifejező állami posztó- és pokrócmanufaktúrák. A batorkeszi, malaekai, tatai, pápai és surányi üzem a hazai nagybirtok első kísérletezései a textilipar területén. Mivel ezideig ismeretlenek voltak, kissé részletesebben foglalkozunk velük.

¹³ Századok 49 (1915), 292. l. Ld. alább is.

¹⁴ Uo. 291. l.

¹⁵ Nagy I.: A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán. Tanulmányok Budapest Múltjából. 1961. 292 l.

¹⁶ Bánkúti Imre: A hőgyészi textilmanufaktúra. Folia Archaeologica, 16, 219—224. l.

¹⁷ Heckenast Gusztáv szíves közlése. Helytartótanács lt. Acta miscellanea, Fasc. 23. No.

Bátorkeszi posztómanufaktúra. A kutatások mai állása szerint Károlyi Sándor Bátorkesziben felállított posztóüzeme az első, részleteiben is ismert, huzamosabb ideig működő manufaktúra Magyarországon.¹⁸

A kisalföldi Bátorkeszin éppen olyan feudális viszonyok uralkodtak, mint Károlyi bármely más birtokán. 1717-ben 2 takács dolgozott itt és „minden gazdasszonynak” évi 4—4 font len- vagy kenderfonalat kellett robotban fonnia.¹⁹ Manufaktúra székhelyévé tehát nem fejlett ipara, hanem viszonylag tekintélyes juhnyája miatt tették. 1725 januárjában 363 magyar juh mellett 203 birkát számlálnak meg.²⁰ És még 10 év múlva is alaposan kivieszi részét a surányi manufaktúra anyagellátásából a bátorkeszi nyáj.

Károlyi Pozsonyból, Puchóról és Szokolzáról igyekszik szakmunkásokat szerezni. Eredetileg valószínűleg Nagykárolyra vagy Sárosba hívja őket.²¹ A pozsonyi posztósok céhe lebeszéli Károlyit, és egy korábbi bukott fabrika sorsára figyelmezteti. A tíz mester közül egy sem hajlandó ilyen munkát végezni. Tudomásuk szerint 6—7000 Ft elfogy, mielőtt egy ilyen 8—9 főt foglalkoztató üzem termelni kezdene, amely azután heti 4—5 véget gyárt. Valószínűleg 1722 nyaráról származik a szakolcai „posztómetők” feltételeit tartalmazó emlékirat, amely 17 pontban tisztázza az igen kicsire méretezett üzem alapvető szükségleteit.

Bizonyos, hogy valamelyikük Bátorkeszin járt és kijelölte az alkalmas helyszínt (14. pont) és megalkudott az intézővel. Egyidejűleg benyújthatta a beruházási igényeket, mert ugyanott elfekszenek „Memoriale vagy is Postó szövéshez való eszközöknek való specificatioja” címen. Ez az irat — mely mind tartalmában, mind nyelvében igen közel áll az erdélyi Kiss István memorialejához — azért érdekes, mert kiderül belőle, hogy a mesterek vagy nem hoznak magukkal semmilyen felszerelést, vagy megfizetik azt.²² A későbbi manufaktúráknál a termelőeszközök tulajdonjoga a mestereké marad. Ugyanakkor a nyersanyagot az uraságtól meg kell venniük, de ahhoz viszont kölcsönt vesznek fel tőle: magyarán adóssággal indulnak (5., 6., 7. pont és 13. kiegészítése). Egy feltehetően korábbi²³ költségvetés is azzal számol, hogy eszközökre, szerszámokra és egy jó kallóra 150—150 Ft-ot kell szánni. Az előzetes tárgyalások alátámasztását szolgálhatta egy kapisztrán rendbeli barát rentabilitási számítása, mely szerint 3 mázsa gyapjúból 216 rőf posztó készülhetne, amely rőfönként egy fél forint hasznot hajtana.²⁴ Némi piackutatás is folyt, mert az eladási árakat „pozsonyi információ” szerint kalkulálják.

¹⁸ Mind a bátorkeszi, mind a surányi manufaktúrára néhai Fekete Nagy Antal ny. levéltáros hívta fel figyelmünket, amire ezúton — sajnos már csak halála után napvilágot látó cikkünkben — mondhatunk köszönetet. Az általa rendelkezésünkre bocsátott és azóta előkerült, a két manufaktúrára vonatkozó anyagot kérésünkre a Károlyi Itárban Posztómanufaktúrák címűben egyesítették. Amennyiben külön utalás nincs, valamennyi hivatkozás erre értendő. Egyébként kívánatos lenne a teljes anyag publikálására módot találni.

¹⁹ Károlyi Itár, 1717. jan. 14-i Conscriptio, ill. 1717. ápr. 14-i Contractus robottalis.

²⁰ Uo. 1725. jan. 7. Inventarium.

²¹ Erre enged következtetni a puchóiak válaszában 1., ill. 2. pontja, mely szerint Eperjesen, Lőcsén túl nem hajlandók menni, továbbá az a tény, hogy később Bátorkeszin gyártott posztó zömét Nagykárolyba szállítják. A városi telepítés mellett szól „a szállani kész alkalmas lako helyekben, olyanokban amint most Sároszt vagnak meg építve ha föl mennek kész helyek légyen” passzus.

²² Egyedül a szövőszék, borda és nyüstök mellett nincs ár feltüntetve, a kikészítő eszközök és mérlegek árát pedig nyilván nem tudták.

²³ A korábbi volta mellett szól, hogy 10 posztós munkájával számol.

²⁴ Ld. Endrei W.: Magyarországi textilmanufaktúrák. Bpest. 1969. 175. l.

1722. szeptember 22-én Károlyi intézkedik arról, hogy más mesteremberekkel, pl. szobotisti habán gelencserekkel együtt a két Fialát szállítsák házuk népével Bátorkeszire: „Hasonlóképpen Tajnai László Uram a mely posztómetőket recommendált, azokat lehozni.”²⁵ Mindezekután október 2-án létrejött a szerződés a szakolcai Fiala Frigyes és János és Károlyi Sándor között. Ez a memoriáléban foglaltak alapján áll, bár a posztóárak egyrészt csökkentették, a ciklistát kiegészítették karasiával, a bérkallózás díjából pedig engedtek. Érdekes továbbá, hogy két inas betanítására kötelezték magukat a posztósok.

A bátorkeszi manufaktúra esetében — a következőkkel ellentétben — nem tűnik valószínűnek, hogy a hadsereg felszerelésének szándékával alapították. Az első 25 véget ($435\frac{1}{2}$ rőf) az udvartartás, a konvenciók látszottak felémészteni, sőt több mint 100%-át pénzzé tették:

maradt Bátorkeszin	45	rőf
cselédnek szétosztva	122,25	rőf
eladás	48	rőf
viisszamaradt	221,25	rőf
össztermelés:	<u>435,5</u>	rőf ²⁶

Gyártmányai — ugyanazon kimutatás tükrében — kisebbrészt finom (fájlondis) posztó, zömében 2400 fonalas (ún. hatvanas) közepes posztó és karasia voltak.

Fájlondis 7/4 (136 cm) széles	5 vég	84 $\frac{1}{2}$ rőf
Hatvanas 7/4 (136 cm) széles	13 vég	221 $\frac{1}{2}$ rőf
Karasia 6/4 (117 cm) széles	7 vég	129 $\frac{1}{2}$ rőf
	<u>25 vég</u>	<u>435 $\frac{1}{2}$ rőf</u>

Az üzem kapacitását vizsgálva megállapíthatjuk annak ugyancsak szerény voltát. Kilenc hónap alatt, 1722. nov. 11.— 1723. aug. 18-ig készült el a fenti 25 vég, ami munkanaponként durván 2 rőföt, vagyis 2 m² szövetet jelent. Ez 300%-kal kevesebb, mint amit a memoriálé kilátásba helyez (havi 4 vég) és felidézi a mellékmondatot: „... hogyha az fonok győszik fonással.”

Mert a manufaktúra döntő fogyatékosága a specializálódás hiányában és ezzel a folyamatos munka megvalósíthatatlanságában állott. A gyapjúválogatástól a fonáson keresztül a festésig minden műveletet a két mester segédeivel és feleségével végzett el, nincs okunk feltételezni, hogy fonónőket tanítottak volna be Bátorkeszin. Ellenkezőleg, egy bértervezetben ilyen tételeket találunk:

„Gyapjúmosás . . . legényeknek	30 d
Az (gyapjú) választásért ha az mester-tül nem lehet (!) az Legényeknek	25 d
Első töréstől (csapásától) az legények minden darabtul	2 d

²⁵ Levélmásolatok 4/a. Károlyi Sándor instrukciói.

²⁶ Egy későbbi, 1724-ből származó specifikációban is ilyen tételek szerepelnek: 1 vég Turcsányi uramnak libériának, 1 vég urficskák, inasok, preceptor nadrádjára, egy kimutatás is akad a bátorkeszi cselédnek mundérgényéről (65 $\frac{1}{2}$ rőf).

Egy szövőre kereken 10 fonót, 3—5 kártolót, fésülőt stb. kellett volna alkalmazni. Ehelyett meg-megszakítva a szövést fontak, csévéltek, festettek a posztósok, ami a kis manufaktúra irremotabilitását önmagában is magyarázza. Munkája mellett a mester köteles volt felügyelni a válogatásra, festésre, csévélésre, „kinyújtásra, öszvecelegyítésre s több másfélékre”. Szorgalmukra egyébként sok panasz volt, de nem tudjuk, jogos volt-e.

Ehhez járul, hogy nyírásra, festésre, talán sajtolásra is elég messzire kellett elküldeni a posztót.²⁷ Tény, hogy a 435 $\frac{1}{2}$ rőf után előkalkulált, kereken 215 Ft haszon helyett csak 135 Ft 7 d jelentkezett (másutt 141 Ft 57 d) és valószínű, hogy ez a nyereség később még csökkent is. A termelés ugyanis 1723/24 évadban tovább csökkent: 523 $\frac{1}{8}$ rőf készült 657 Ft 46 d értékben, vagyis 1 $\frac{3}{4}$ rőf volt a napi teljesítmény. A posztó rőfjének átlagértéke is 1,60-ról 1,25-re csökkent. Ezen felül a posztósok már eladósodtak az Uraságnál: az első elszámolás időpontjában (1724. júl. 13.) 80 Ft 38 $\frac{3}{4}$ d-ral tartoznak. De tovább folyik a munka. „Ez idei birkebarany gyapju majorságbelit consignaltam kezekhez 240 fontot most azzal mulattyak magokat”, írja az intéző Károlynak és arra panaszkodik, hogy saját zsebre dolgoznak a posztósok.²⁸

Nem tudjuk mikor és ki mondta fel a szerződést. Az 1725. január 7-én felvett batorkeszi inventárium a Posztómetőknél 5 véget és néhány bútordarabot tüntet fel, későbbi összeírások hallgatnak a manufaktúráról.

Malackai posztómanufaktúra. Pálffy János Malackán alapított, a Károlyi és Eszterházy alapításokkal azonos jellegű manufaktúráról viszonylag szerények az ismereteink.²⁹

Mivel a végelszámolás került elő, a vállalkozás élettartama pontosan adott: 1725. január 1.—1728. június 30. között működött, vagyis pontosan három és fél esztendeig.

1724 szeptemberében kezdték a gyapjú felvásárlását, illetve gyűjtését. A manufaktúra összesen 21 322,5 fontot dolgozott fel üzemelése idején 527 vég posztóvá. Ennek 590/0-át, 311 véget a tulajdonos ezrede vett át, a többit libériára és más, a birtokon keletkezett szükséglet kielégítésére fordították.

Összesen csak 6 posztós dolgozott, ami azonban legalább ötször akkora összlétszámot jelentett. Valószínű, hogy határmenti morva (habán) posztósokat szerződtetett Pálffy, egyikük (Szedleczy Vid) később Surányban is feltűnik.

Tata—Pápa manufaktúrái. A harmadik, hazai ipartörténetünk szempontjából nagy jelentőségű alapítás Eszterházy Ferenc és József nevéhez fűződik. Előzménye az országgyűlésen hozott határozat, mely szerint a Magyarországon állomásozó ezredek felszerelését a királyságban felállítandó manufaktúrák termékeiből kell biztosítani. Az első ehhez csatlakozó vállalkozás fontosságát nemcsak az adja meg, hogy a hadsereg ellátását célzó manufaktúrákra gondoltak, hanem az, hogy nagystílusú, és ezért részvénytársasági szervezetben létesített alapításra törekedtek.

²⁷ Erre részben a nyírásra, présre utaló helyi adatok teljes hiányából és leltárakban feltűnő ilyen megjegyzésekből következtethetünk: „... Actu Esztergomban vagyom . . .” „... recenter megh festették Komáromban . . .” Úgy látszik nem minden színt vállaltak a batorkeszi posztósok.

²⁸ Horcsik Antal 1724. júl. 25-i levele.

²⁹ A kéziratcsomóra Spiesz A. kandidátus (Bratislava) véletlenül akadt rá a vöröskői várból levő levéltári fiókban és fotokópiáit azonnal eljuttatta. Mind ezért, mint másirányú sokoldalú segítségért köszönetünket fejezzük ki.

Ez a körülmény a Károlyi Levéltárban fennmaradt tervezet szövegéből nyilvánvaló.³⁰ A beceses iratot Eszterházy József Pesten keltezett 1730. január 26-i levele kíséretében küldte meg Károlyi Sándornak, aki az elképzelés szerint tagja lett volna a társaságnak. A kísérőlevél röviden összefoglalja a „Materiában concorraló actácot”, és így tudjuk, hogy eredetileg öt részből állott. „Edgyike közülök Projectuma az Compania között formálandó contractusnak; . . . A második Projectuma az Zsidóknak adandó contractussának. A harmadik és negyedik pedig olyan projectum amely szerint az posztoknak esmaltattását itéli az Factorok . . . az utolsó írás az Posonyi Munkálködást in forma prothocoli foglallya magában.”

A latinnyelvű kontraktustervezet első pontjai a létesítendő társaság által felveendő hitelt tárgyalják, leszögezve, hogy annak visszafizetéséig abból kilépni nem lehet (1. — 3.). A következő pontok a tagsággal járó jogokat és kötelezéseket szabályozzák; a pénzügyekben, ill. alkalmazottak felvétele és elbocsátása ügyében történő intézkedés módjaul a közgyűlés szótöbbségi döntését írja elő (5., 6., 9.). Az osztalék — a hitel kifizetéséig — a tiszta haszon $\frac{1}{4}$ -ét képezte volna (10.) és a tervezet meg is állapítja, hogy haszonon a termelési költségek levonása után megmaradó bevétel összegét kell érteni. Kiderül, hogy az említett zsidó tőkések nemcsak tagjai, hanem faktorai is a társaságnak. Az utolsó pontok lényegében a földesúri jogok megóvását szolgálják. A földesurak jelölik ki (Tatán Eszterházy József, Pápán Eszterházy Ferenc) a fabrika számára szánt helyet; ingyen adják az építkezéshez a fát, de az épület maga a társaság tulajdona (13. — 14.). Az utolsó pont arról intézkedik, hogy a társaság (1729 vagy 1730?) május 20-án Pozsonyban ismét összeül majd az alkalmazottak felvétele ügyében (16.).

A zsidókkal kötendő német nyelvű szerződéstervezetből megtudjuk, hogy a két tőkés, a bécsi Spitzer Ábrahám és a győri Hirschl Izsák vetették fel annak előnyeit, hogy Tatán és Pápán a jó kallók, juhászok, a bőven termő gubaacs adta előnyök felhasználásával posztó és bőr, sőt a katonai felszerelések egyéb tárgyait gyártó („kleine Mundur”) manufaktúra létesíttessék, különös tekintettel az országgyűlésen hozott rezolúcióra. A kereken 100 000 Ft-ot a tőkések 6%-os kamatra adják, illetve beszerzik. Gondoskodnak posztó- és bőrmunkához értő (külföldről szerződttendő) mesterekről; felelnek az áru minőségéért; beszerzik az anyagot; megalkusznak az eladási árban és bonyolítják a szállítást. Mindezen költségeikért 500 Ft-ot, a haszonból 10%-ot kapnak és (ha elérik) a társaság által megszabott minimális ár felett végenként egy fél forintot számíthatnak fel, hogy alkuban is érdekelték legyenek. Végül földesúri védelmet nyerne mind ők, mind embereik. Ezt a szerződést 20 évre kötötték volna.

A sorban következő magyar és német nyelvű költségvetés szerint mind Pápán, mind Tatán 20 szövőszéket állítanának fel 2 — 2 házban. A gyártást irányító 10 mester (5 — 5 szék felett egy ügyelt volna fel) lakóházát is kapott volna; a segédke lakásáról is gondoskodik az előírányzat. Nyíró- és festóműhely csak a két telep egyikén létesült volna, viszont mindkét helyen egy raktár és 3 — 3 mángorló. A tervezett termelés székenként és évenként 112 vég posztó és 75 vég pája (Boy), vagyis 4500 vég posztó és 3000 vég pája volt. A várható forgalom évi 98 800 Ft volt, viszont csak 77 064 Ft költségre számítottak, ami 21 736 Ft haszonnal kecsesgetett. Igen érdekes és részletes önköltségszámítások csatlakoznak ehhez.

³⁰ Károlyi Itár. Posztómanufaktúrák. 1730 De Lana et pro Conficiendo in Hungariae Regno Panno pro militia et . . . origenda fabrica Papae et Tatae . . . stb.

A tervezet jelentőségét még inkább növeli, hogy csak része lett volna egy nagyobb vállalkozásnak, mely a hazai posztógyártás mellett az akkor még legjövődmezőbb külkereskedelmi ágat, a marhakereskedelmet is kezébe akarta venni. Ismeretes, hogy a XVII. század hatvan-hetvenes éveiben a Bécsben megszervezett Orientalische Compagnia ugyancsak a posztógyártást és a marhakereskedelmet igyekezett összekapcsolni, de túlméretezett és rosszul vezetett tevékenysége összeomlott. Hasonló tervek a magyar arisztokrácia köreiben a Rákóczi-szabadságharc után, mint egy önálló magyar merkantilista gazdaságpolitika első próbálkozásai kezdtek kibontakozni. Az 1712—15. évi országgyűlés által egy új kormányzati „systema” kidolgozására delegált bizottság, melynek legfőbb inspirátora Károlyi Sándor volt, 1722-ben nagyigényű tervezetet készített az ország gazdasági felvirágoztatására, ezen belül posztómanufaktúrák felállítására, s a külkereskedelemnek központi megszervezésére.³¹ Tudjuk, hogy a bizottság javaslatait sem az udvar, sem az országgyűlés nem fogadta kedvezően, és a Helytartótanács, melynek feladatát képezte volna a tervezet végrehajtása, vajmi keveset tett ebben az irányban. Hatása azonban még így is számottevő volt. Elsősorban maga Károlyi látott hozzá, hogy gondolataiból, amit lehet, a maga erejéből valósítson meg. A batorkeszi manufaktúra megalapítását úgy is felfoghatjuk, mint dacos választ az 1722-es országgyűlés értetlensége miatti csalódásra.

De a magyar arisztokrácia körében másokat is megmozgatott a „systema” koncepciója, köztük a későbbiek során is fontos szerepet játszó Eszterházy Ferencet. Ez a mozgékony tervkövács bátyjához, Józsefhez írott leveleiben egyik gazdasági alapítást a másik után javasolta. 1724-ben pálinkafőző („égett borosház”) és papírmalom építéséről számol be,³² 1725-ben borkereskedési tervek foglalkoztatják,³³ s bele akar kapni a marhakereskedésbe is.³⁴ Mindez arra mutat, hogy őbenne kell keresni a posztómanufaktúrát és marhakereskedelmet egyesítő „compagnia” értelmi szerzőjét is.

Eszterházy Józseffel, Pálffy János báróval és Károlyi Sándorral folytatott (sajnos csak töredékeiben fennmaradt) levelezéséből kiderül, hogy még 1729-ben elküldte a posztómanufaktúra tervét Pálffynak, s felszólította, hogy lépjen be a posztómanufaktúra mellett marhakereskedelmet is kezdeményező „compagnia”-ba. Egyben arra is kérte, hogy a terveket küldje meg pártolólag Károlyinak is. Bátyjával, Józseffel is íratott a bánnak. Ez 1730. január 4-én vonakodva válaszolt Józsefnek. Ígérte, hogy mihelyt Károlyi visszatér a Felvidékről, megmutatja neki a „panificina dolgát illető actákat” (melyeket addig németből latinra fog fordíttatni), s a maga álláspontját a Károlyiéhoz fogja alkalmazni. Ami a marhakereskedelmet illeti, a „mi companiánkban” csak akkor hajlandó részt

³¹ *Könyi Mária*: Az 1715—22. évi rendszeres bizottság javaslatai. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 1932.

³² Eszterházy lt. Tata. Fam. fasc. 110. 1724. ápr. 9. és 1725. ápr. 6.

³³ „Minthogy az háború előtt Buda városával az hollandusoknak az ott való borok iránt valamely alkujuk volt, gráciával venném, ha Kegyelmed az ott való város bírójától mását annak az contractusnak kikerestetvén, nékem megküldhetné . . . az ő hasznok is fog jövendőben benne lenni” — írja bátyjának 1725. jún. 18-án (uo.).

³⁴ „A marha kereskedés iránt való protectumot már föl küldöttük ő fölségének, csak megengedem, hogy léssen némelyeknek, de legfőképen az kereskedőknek kedvek ellen, mert én nem az kereskedőket kívántam segíteni, hanem az contribuens félt, mert még eddig talán még mikor drágább volt is az marha, de az első kéztül helyben és kész pénzzel így nem vétetődött az marha. Csak méltóztassék ő felsége a próbálni, reménleném, hogy az községnek volna hasznára.” (Uo. 1725. febr. 28.)

venni, ha engedélyt kapnak Bécsen kívül olasz földre és Sziléziába való szállításra is, különben „nehezen fogom magamot projectált kereskedésnek megtartására”.³⁵ Ilyen értelemben írt Eszterházy Ferencnek is, aki bátyjához szóló, január 10-i levelében még reménykedik Pálffy és Károlyi csatlakozásában,³⁶ de március 4-én már sejti, hogy terveiből semmi sem lesz. „Károlyi Sándor uram, hogy azon véle communicált actakra nem válaszolt, tartok tüle, nem nagy kedve lészen a dologra, aminthogy magnificus ipam uram (Pálffy) levelét is vévén, tapasztalom, hogy őnagysága is meg akarja változtatni szándékát, következendőképen ha csak mindenikünk az maga jószágában nem erigál valamit, nem messze megyünk az compagniával” — írja bátyjának.³⁷ Március 11-én kelt leveléből úgy látszik, hogy lemondott a nagy vállalkozásról és kicsiben akar kezdeményezni. „Minémü posztócsináló magát Kegyelmednél jelentette volt, ha hozzám méltóztatnék ötet Kegyelmed küldeni, venném obligatioval, mert ide (ti. Pápára) lehetne ötet helyeztetni” — kéri bátyját.³⁸ Úgy látszik, a posztógyártás kockázatait fedezni hivatott marhakereskedésnek a bécsi ellenálláson való meghiúsulása rettentette vissza a vállalkozástól a főuri társaságot.

A nagyszabású vállalkozás így nem valósult meg. Azonban valamilyen formában mégis létrejött Tatán a posztómanufaktúra, de az egyedül Eszterházy József tulajdonát képezte. Kring szerint nevezett már 1728 óta folytatott tárgyalásokat korszerűen képezett posztómesterek letelepítéséről,³⁹ de az elpusztult levéltár töredékeiben csak az üzem 1734—37 évi működéséről találtunk adatokat. Mivel ezek a legkorábbi, a mai Magyarország területéről származó manufaktúra termelési számai, teljes terjedelemben adjuk őket,⁴⁰ (kb. 20 rőfös végek) (táblázatot ld. a 17. lapon).

Az 1737 derekán készült visszapillantás adatai szerint 3 és fél esztendő alatt 334 vég készült a manufaktúrában, túlnyomórészt kék posztó. Az így keletkező áru 88,30%-át (294 vég és 15 rőf) a katonaság vette át. A fennmaradó 39 vég és 4 rőf sem került piacra, mert az igazolható részét hajdú, téglavető konvencióra és trinitárius atyáknak szánták. Megtudjuk még, hogy 1734—36 időszakban kereken 70 bécsi mázsa (3820 kg) gypajút használtak fel.⁴¹ Ez kereken 500 g/m²-es átlagszövetsúlyra enged következtetni.

A munkások németek lehettek, mert „teutsche Fabrique” és „teutsche Tuchmacher” megjelölés több ízben előfordul az elszámolásokban. Egy vég kék posztó szövéséért 5 Ft-ot kaptak, de búzajárandóságukról is van adat. Nyíró nem volt Tatán, ezért Székesfehérvárra vitték a posztót.⁴²

Nem ismerjük az elkövetkező évek történetét. 1748-ban Eszterházy József meghalt és azonos nevű fia azonnal megkezdte a vagyon elherdálását. Balogh Ferenc régensével folytatott levelezéséből értesülünk a manufaktúra utolsó

³⁵ Eszterházy lt. Tata. Fam. fasc. 109.

³⁶ Uo. fasc. 110.

³⁷ Uo. fasc. 110.

³⁸ Uo. fasc. 110.

³⁹ Kring M.: A tatái csapómesterek, Domanovszky Emlékkönyv. 404 l. (Bp., 1937).

A tatái manufaktúra létezéséről az első biztos adat 1729-ből való, ez év novemberében készített (benyújtott számlája tanúsága szerint) Bozsoki Szabó Péter „magyar szabó” „kukta gyermeknek . . . méltóságos gróff uram Excellenciája féle postojából mentét, dolmánt és nadragod (így!). (Eszterházy lt. Tata. Fam. Fasc. 48.).

⁴⁰ Eszterházy lt. Tata, 600. csomó 149—151. l.

⁴¹ Az első két hónapnál (1734. II. és IV.) „Von H. Sarvary” eredet áll, később „liefern die Tuchmacher” a megjelölés. Lehet, hogy az első 37 véget még nem a manufaktúra gyártotta eszerint. Uo.

⁴² Uo. 91—143. l.

Év, hónap	Karasia	P o s z t ó				Pája	Összesen
		kék	kevert	bórszínű	berlini-kék		
1734. II.	1	9			10	1	20
IV.		2				14	17
VI.			1				1
VIII.		8					8
IX.						10	10
X.		6	1				7
XI.						2	6
1735. I.			8				8
II.			10		2		12
III.			10				10
IV.			15				15
V.		11				11	
VI.					9	4	
VII.		8				8	
VIII.		4				4	
IX.		8				8	
X.		4				4	
XI.		10				10	
XII.		6				6	
1736. I.	1	10	3				13
II.		8			2	4	14
III.		10			2	4	16
IV.		4	1				5
V.		4	1		2		7
VI.		10					11
VII.		2			4	4	10
VIII.		4				4	8
IX.				2			2
X.		4				8	12
XI.		2				4	6
XII.		6					6
1737. I.		6	2			8	
II.		10				10	
III.		4	1		1	6	
IV.		4				4	
V.		2				2	
VI.		10				10	
VII.		2				2	

éveinek senyvedéséről.⁴³ Jellegzetesen mutatják egy magára hagyott manufaktúra lassú posztulását.

1749. január 21-én a régens még visszaigazol egy 15 vég posztóra vonatkozó rendelést a regiment ellátására. Május 3-án a gróf Olmützből pénzt kér, amire így válaszol a jószágkormányzó (május 17.): „Mindenfelé hajhaszok pénzt, de nem találok . . . gyapjívásárlásra assignáltam. Melly posztó, mivel a regiment számára vagyok, Excld. ottan anni pénzt vehet magának a Cassabul . . .” Ehelyütt a kitűnő csemete széljegyzete így szól: „nem lehetett nagyobb örömöm mind Ez hogy hallom a posztofabrikának contoját.” De többször nem tellett benne öröme. Június 22-én kiderül, hogy a 4000 Ft 200 mázsa gyapjúra sem elég, „nemhogy onnand a posztó fabrica épületekre valami fordítható lenne, es ami-

⁴³ Uo. 51. csomó, 106. fasc. 18—110. l.

dön innend a' posztómétőket, föstőt e. r. egyebet elégétetni kölletik nem remélhetem hogy 120—30 mázsánál többet vehetet légyen . . .” írja Balogh.

A következő év levelezésében a manufaktúra végső vonaglása tükröződik. „Multznak (üzemvezető) bár hamarább assignáltassék pénz, mert különben a gyapjut mely még vagyon el nem dolgoztathatja” (1750. január 31.). „. . . már hat hete hogy igéri Excld. a pénzt 's még sincsen . . . a fabrica kécség kívül cessalni fog” (április 4.). „Multznak még sem érkezett pénze” (április 11.). „Eo ipso cessal a Multznak fabricaja” (széljegyzet, május 2.-án). Még egyszer 1000 Ft-ot előteremt a gróf, ebből a raktáron levő gyapjút feldolgozták, „. . . azután vége lészen fabricájának” (május 12.). Nem tudjuk pontosan, mikor állt le végérvényesen a manufaktúra. Még két említést olvashatunk a levelezésben. „Bibéje az hogy pénze nincsen azért is semmit sem dolgozhat” —, írja Balogh Ferenc július 20.-án. Végül augusztus 20.-án így panaszkodik: „A poszto fabrica régen már ugyis cessált, mert pénze nem lévén a Multznak nem dolgoztathat ámbár hogy harmincz egynehány mázsa gyapju vagyon.” Lovak eladását javasolja, hogy azok árából fizessék a munkabért. Széljegyzetében Eszterházy József egyetértését fejezi ki, de soha többé nem hallunk a manufaktúráról.

A pápai manufaktúra megvalósulása ezidőszert nem bizonyítható. Egyetlen számla utal rá, amely az Eszterházy levéltár tatai domíniumának egy pápai vonatkozású fascikulusából került elő, de ez el is keveredhetett.⁴⁴

Surányi posztómanufaktúra. Károlyi Sándort nem csüggesztette el a bátorkeszi próbálkozás, és ha a pozsonyi társulás nem is valósult meg, saját szakállára megvalósította második manufaktúráját. Úgy tűnik, hogy mivel a főuri társaság 1730—34 között nem volt képes létrehozni a túlméretezett közös vállalatot, különválva Eszterházy József felállította a tatai, Ferenc a pápai, Károlyi Sándor pedig a Nyitra menti Surányban saját üzemét.

A surányi manufaktúra története 1735 nyarán kezdődik.⁴⁵ Ekkor köti meg Károlyi szerződését az első hat mesterrel — ismét szakolcai vagy puhói posztósok —, akikhez utóbb még 10 csatlakozik. A szerződés a Zunftkauf jellegzetes ismérveit tükrözi és a feudális kötöttség elemeit is tartalmazza.

Eszertint a mesterek szabad fundson házat vagy szobát kapnak a hozzátartozó konyhával, kamrával és kerttel.⁴⁶ Szántóföldre igényt nem tartván, ingyen tűzifát kapnak a mesterek. Ezért 6 Ft árendát fizettek és évente 1 vég posztót voltak kötelesek páronként ingyen készíteni az uraságnak; amíg ez készült, ingyen tartották őket. Bort, sört, pálinkát csak urasági boltban vásárolhattak készpénzért, élelmet is csak az uradalom területén. Leszögezi a szerződés az elszámolás negyedévi rendjét, amelyet utóbb harmadévi (quatember) ütemekben ejtettek meg. Gyapjút maguknak kellett beszerezniük, a kallóért, nyíróért bért fizetniük. Végül a céhszabályzat pontos leírását kapjuk, kezdve a célmester választásától a mester kötelező felszereléséig. Utóbbiból látható, hogy az uraság nem törekedett a termelési eszközök birtoklására.

Nem tudjuk, mi indította Károlyit, hogy Surányt válassza telephelyéül. Talán ismét a birkanyáj vitt ebben szerepet: 1736-ban 556 darabból áll a helyi

⁴⁴ Uo. 55. fasc. 13. csomó, 407. l. Az egy mázsa rácsvas számlájának keltezését el is irták (1727, helyesen 37), amit a záradék bizonyít: „Dass dieser Zentner Eyszen zur Verfestigung deren Fenster-Gatter in der Tuchmacherey würklich emflangen worden, Bezeuge hiermit: Pressburgh den 15 Augusti 1738. Lucas Hildebrand.”

⁴⁵ Valamennyi adat — ha egyéb hivatkozás nincs — Károlyi Lt., Posztómanufaktúrák dossziéból származik.

⁴⁶ Érdekes, hogy 100 évvel korábban ilyen feltétel mellett telepítette meg a puhói habán kolóniát I. Rákóczi György. Még az is egyezik, hogy 13 házat épített nekik. MGTSz, 1897. 536. l.

nyáj. De az 1735 őszén Surányba irányított gyapjú zöme az Alföldről származik.⁴⁷ Az 1735—37 évek felhasználásában mindenestre dominált a surányi—megyeri uradalom gyapja.⁴⁸ Azonban Surány közelebb is esik Pozsonyhoz és a mesterek hazájához, a Nyitra kedvező folyóvíz. Tény, hogy ez az alapítás életrevalóbbnak bizonyult.

1735. augusztus 29-én Károlyi utasítja Kiss János surányi tisztartóját, hogy a „Poszto mettöket Introducalni és stabilizálni” kell. A termelés megkezdése novemberként van számontartva, 5 vagy 6 mester dolgozott a tél folyamán és tavaszig csak 8 vagy 25 véget állított elő.⁴⁹ Ezután 1736 folyamán 13, majd 14—16 főre fut fel a létszám, míg 1739 második felében eléri a 18 főt. Közük 1 nyíró, 1 pokróckészítő és 1 szűrcsapó is van.

1736 júniusában pontos listát fektetnek fel a 76 főnyi, tehát már tekintélyes manufaktúrának tekinthető üzem létszámáról: „Az Surányi Posztömettöknek, ugy Feleségeknek, Legényeknek és Fonoknak Specificatioja Anno 1736. die 2da Iunij.

	Mester	Feleség	Legény	Fonó	Személyek száma
1. Céhmaster Illadik János	1	1	1	2	5
2. Szwatek János	1	1	1	4	7
3. Szwatek Bernárd	1	1	1	5	8
4. Kopriva Tamás	1	1	2	3	7
5. Tamásik József	1	1	1	2	5
6. Omokri Pál	1	1	1	2	5
7. Szlovencsik János	1	1	2	4	8
8. Maleta Ádám	1	1	2	3	7
9. Janota János	1	1	1	2	5
10. Fux Wenczel	1	—	1	3	5
11. Nyitrai Simon	1	1	1	3	6
12. Szedleczky Vid	1	1	1	2	5
13. Posztónyíró Fux Antal	1	1	1	—	3
	13	12	16	35	76

A termelésről felvett sokoldalú, de kiismerhetetlen elszámolás annak gyors felfutásáról, majd a mesterek növekedő tartozásairól tanúskodik. A maximális termelést 1737. év végén érték el, amikor 3¹/₂ hónap alatt 110 vég, azaz 2310 rőföt szolgáltatott be. Azonban a kiutalt gyapjú és a kifizetett bér egyre csökken — 1740 nyári hónapjaiban (máj. 4. — okt. 14.) már csak 43 véget állítottak elő — és a tartozás állandóan 100 vég körül van. Ha a természetben és készpénzben kifizetett bérek összegét tekintjük, az 5 számontartott év aktivitásáról a következő képet nyerjük:

⁴⁷ A kimutatásból még a zsákszignókat is ismerjük. Csepel-szigetről különösen sok gyapjú került Surányba (Csepel, Taksony, Haraszti stb.).

⁴⁸ 164,85 mázsából 91,19 mázsa a közvetlen környékről származott.

⁴⁹ Már az első adatok is igen ellentmondóak. Két kimutatás létezik. Az egyik 1735. nov. 29. — 1736. ápr. 22., a másik nov. 27. — máj. 22. időszakot öleli fel. Egy harmadik ápr. 22. — máj. 22. hónapot taglalja. A termelési számok nem egyeznek.

	Ft/hó	Létszám	Ft hó/lő
1735. XI. 27.—1736. V. 22.	96	6	16
1736. V. 22.—VIII. 24.	428	13	33
1736. VIII. 24.—XII. 11.	396	13	30
1736. XII. 11.—1737. IV. 22.	440	14	31
1737. IV. 22.—IX. 7.	378	16	30
1737. IX. 7.—XII. 22.	663	16	41
1737. XII. 22.—1738. I. 20.		adathiány	
1738. I. 20.—V. 20.	762	16	48
1738. V. 20.—X.	436	17	24
1738. X.—1739. I.		adathiány	
1739. I.—V.	350	16	22
1739. V. 15.—1740. I. 20.	221	18	12

Ebből nyilvánvaló, hogy a manufaktúra 1737—38 évadban virágzott és azután lassú bomlásnak indult. Egy—másutt részletesebben elemzett^{49a}—akta, az első 3 1/2 évet felölelő Summárius Extractus pontos képet ad a teljes termelésről. Eszerint ez idő alatt 680 vég készült 246,75 mázsa gyapjúból és az uraság haszna 1319,68 Ft volt. Egyidejűleg megállapítja, hogy a mesterek 136 vagy 152 véggel tartoznak, de az utókalkuláció kedvezőtlen volta nem árnyékolja be a vérmes reményeket keltő előkalkulációk emlékéit. Ezek az ún. „Dedukciók” ugyanis 11—22% tiszta haszonnal számoltak, amit a gyakorlatban nem értek el.

Mi volt ennek az oka? A mesterek felemás helyzete. A szerződés nem zárta ki, hogy a maguk zsebére is dolgozzanak és lassanként rájöttek: jobban járnak vele. Az intéző egy feljegyzése Károlyi Sándornak „haszonra való Punctumok-ba” foglalva leírja a posztósok esalárdságát a gyapjúválogatástól a hamis mértékig. Később vizsgálat is folyt. Ennek során kiderült, hogy szép számmal készült hibás és „fusi” munka. Az inkvizitor naiv kérdéseit a kihallgatottak könnyen visszautasítják: pl.:

„Mitül hogy némel végh posztók jobbak némellyek alab valok mellyeket az Urasághnak szoktak bé adnyi. Neude az Urasagh gyapjujat meg esonkityák és abbul maguknak hasznot forditanak?”

„Gabriel Simon azt vallja hogy . . . felel maga munkájáért, meg lehet látnyi készen vagyon két vég posztója, nem is tart attul, hogy hamisságban találtassék stb.”

A termelés tehát folyt tovább jól-rosszul. 1737. szeptember 7. és december 22. között pl. 120 véget kellett volna beadniok. Ez nem történt ugyan meg, de egyidejűleg 23 véget készítettek saját számlájukra. Ilyenképpen a regimentek teljes mértékű ellátása nem valósult meg. Ezt beszédesen bizonyítja egy keltezés nélküli elszámolás az ezred igényének kielégítéséről:

Kék posztó	Kívántatik	Adattatott
		r ő f
„Az varrónak 968 czaffragra	1694	914
Az szabónak Kanisajnak 200		
Dolmányra és 223 Nadrágra	628 3/4	400 2/3
Az Szabók Czéh mesterének		
968 Mentére	1936	1348
	4258 3/4	2662 2/3

^{49a} Endrei: i. m. 144. l.

Veres posztó
Az Csinálandó 968 köpönyegre egy
számlálván 5 réfet kelletik

4840

20''

Egy 1738. május 1-én készített kimutatás azt is bizonyítja, hogy a termelés jelentős része raktáron maradt:

Kék		Veres		Összesen	
vég	rőf	vég	rőf	vég	rőf
514	10.280	204	4088*	718	14.360
-364 1/2	-7.264	-204	-5088	-568 1/2	11.056
Maradék:				152*	3.040*

* = összeadási vagy íráshiba.

A részletezésből megtudjuk, hogy a felhasználás nem teljes egészében a regiment javára történt, hanem a konvencióba és kereskedőknek is jutott.

A surányi manufaktúra elszámolási rendszere megérdemelné a beható elemzést és publikálást. Nemcsak a mezőgazdasági nagyüzem hatásának kimutatása és a bérrendszer sajátosságai érdemelnek figyelmet, hanem a részletesen közölt termésetbeni jutattatásokból is érdekes következtetések vonhatók le. 1738. május 20. — október 4. között pl. (az eredetiben a 17 mesterre bontva) az alábbi fogyasztást számolták el:

Búza	33 véka	á 50 den.	16 Fl.	50 den.
Árpa	—			
Rozs	381 véka	á 50 den.	152 Fl.	40 den.
Abajdócz	—			
Lencse	6 1/2 véka	á 40 den.	2 Fl.	60 den.
Borsó	13 véka	á 40 den.	5 Fl.	20 den.
Hús	290 1/2 libra	á 4 1/2 den.	130 Fl.	56 3/4 den.
Vaj	128 1/2 icze	á 25 den.	32 Fl.	12 1/2 den.
Só	5 libra	á 4 den.	— Fl.	20 den.
Túró	7 libra	á 4 den.	— Fl.	28 den.
Dohány	25 libra	á 10 den.	2 Fl.	50 den.
Bor	1494 icze	á 7 den.	104 Fl.	58 den.
Sör	5092 icze	á 2 1/2 den.	127 Fl.	30 den.
Pálinka	617 icze	á 12 den.	74 Fl.	04 den.
			648 Fl.	29 1/4 den.

Más kimutatásokban sok egyéb élelmiszer is (pl. „Aszaló gyümölcs”, „szalonna”, „dió”, „liktárium”, „herengh”) szerepel.

A 40-es évek elején fokozatosan elhallgatnak forrásaink. 1741—42-ben még léteznek feljegyzések a posztósok tartozásairól. Az utolsó beadott 6 vég 1742. október 18-án kerül könyvelésre. A megyeri számadáskönyvekben még 1747-ig előfordul a konvenciók között „Suranyi posztoboll” készült dolmány vagy nadrág.

Érdekes, hogy Spiesz, aki nem tudott a manufaktúra létezéséről, rámutat, hogy 1753-ban annak épületében 12 zsellér mellett 3 posztós és 1 kereskedő lakik. Ennyi maradt Károlyi vállalkozásából. Valószínű, hogy a manufaktúra 1741/42-ben, de legkésőbb Károlyi halálakor (1743) számolt fel.

A korszak egyéb textilmanufaktúrái

Helytelen képet alkotnánk magunknak fentiek alapján, ha nem vennénk tudomást arról, hogy egyidejűleg egy sor más, nem főuri vállalkozás is keletkezett.

A legismertebb alighanem a már említett, Lotharingiai Ferenc által 1740 körül létrehívott sasvári kartonnyomóüzem, amely 1753—54-ben bécsi bankárok kezére jutott. Ugyancsak többször foglalkoztak már Mercy gróf Temesi Bánságban felállított kincstári manufaktúráival (1725—30). Legfontosabbikuk, a Temesvári Posztófabrika már 1729 óta polgári bérlők kezén van.

Jelenlegi ismereteink szerint egyetlen jelentős manufaktúra létezett a század első felében, amelyet hazai kereskedelmi tőke hívott életre: a besztercebányai posztóüzem.

Míg az egyidejű temesvári kincstári manufaktúra negyedszázados fennállása ellenére jóformán nincs adatunk belső életéről, szervezetéről, addig az első, alig 6 évig termelő, polgári tőke által létrehívott besztercebányai posztómanufaktúra működéséről számos részletet ismerünk.⁵⁰ A gyárat Sterz Gottlieb és kereskedőtársai 1725-ben hívták létre a Zunftkauf jellegzetes módszerével: 25 szászországi és sziléziai posztóst hívtak be, akik a városban egy „teutsche Zunft”-ot alapítottak. 1727-beli artikulusaik érdekes keveréke a céhes és gyári fegyelmi szabályzatnak.⁵¹ A posztósok megtartották gépeiket saját tulajdonban,⁵² saját segédek és segédmunkásaik (pl. fonók) voltak. A nyersanyag azonban a tulajdonosé volt, úgyhogy a Verlag egy fejlett formájával állunk szemben, manufaktúrává csak szervezeti formája teszi.

A mesternek 35 font gyapjút adtak egy közönséges 38—40-es vég posztóhoz. Már festve osztották ki, de vállalhatta ő is a színezést, mely esetben festéket is adtak. Ezenkívül 2 font zsírt is kapott a fésüléshez, 9 Ft munkabért és a fuvar-költségek térítését.⁵³ A gyapjú csapásától a kész posztó rámán való feszítéséig minden munkálatot a mesternek kellett végezni, ill. végeztetni, a festés, kallózás és nyírás kivételével. Azonban utóbbi mesteremberek is tagjai voltak a vegyes céheknek. Legalábbis erre enged következtetni a statutum 8. pontja.⁵⁴ A minőségi átvétel és bélyegzés módja is érdekes:

„Die Schau belangend, soll das Tuch von Würchstuhl gemessen und beschaut werden ob es auch gut ausgearbeitet und gewürkt sei. Unterschläge, Schwerdscheilen, Zwei Warffbrüche sollen nicht gestattet werden. So es aus der Walkmühle kommt, soll es wieder gemessen, die Länge auf ein Blei geschlagen und nach den Gutt zu gerichtet werden. Nach diesen soll es wiederum in das Handwerk zu Schau Siegelung gebracht werden. Wenn es dann gut und tüchtig erfunden so soll es zum Merkmah

⁵⁰ Összefoglaló méltatása *Spiesz*: Manufakturné obdobia na Slovensku 1725—1825. Bratislava. 1961. 21 ff.

⁵¹ AMBB, pret. protokoll 1727/202, 329—341. I. Egy pontjának idézése is eléggé szemlélteti ezt: „Soll ein Meister eine allhiesige löbl. Stadt Obrigkeit und an deren Stelle ihnen Vorgesetzten Herrn Principal und Verleger von allhiesiger Tuchmanufaktur, und teutschen Zunft wie auch unsere Herrn ältesten, mit gebührender Respekt und gehorsam beehren wiedrigen fales der Strafe nach dem Verbrechen gewärtig sein.”

⁵² Uo. 1729/207, 267—69. I. szerint az utensiliákat a mester vagy kifizeti vagy olcsón is részletfizetésre kaphatja a társaságtól. A levonások oly kicsinyek „das er dabei wird bestehen können . . .”

⁵³ Uo.

⁵⁴ A rossz munka esetén rájuk kiszabott büntetéspénz a céhládát illeti meg.

einen Stern und grosses Siegel bekommen, wie es von einen wohledlen Magistrat und denen Herrn Principal wird gegeben werden. Die Straffe an den Tuchen belangend soll dieselbe folgender massen angebracht werden. Wenn das Tuch nicht gut befunden wird, soll es anstatt des Sterns mit einen Lahr bestraffet, dass Siegel aber auf einer Seiten blind geschlagen werden. So aber das Tuch noch ärgere Straffe verdient hätte, soll es anstat des Sterns mit einer Krüken bestraffet werden und kein gros Siegel bekommen. Die grösste Straffe des Tuches soll in Abweisung des Leisten auf einer Seiten Bestehen. Wan ein Tuch Wäffelstreiffe haben sollte so soll es auf der Stelle, wo der Streiffen ist geschlützet und keine länge auf das blei geschlagen werden. So es aber Warffstreiffen hätte, so soll die Karte auff das Blei geschlagen und gefärbt werden. Die Tücher sollen auf wohl genoppet werden, sonst werden sie auch nicht passiret. Belangende der Spann Tage sollen in der Wochen zwei, las nemlich des Dienstag von 12 bis 3 Uhr nachmittags und wird um Freitags wie Dienstag gehalten werden und von einen guten Tuch 2 gr, von einen mitteln 1 $\frac{1}{2}$ gr von einen gemeinen 1 gr. Siegelgeld der Lade gegeben werden.”

Ilyen körülmények között eleinte évenként 300, utóbb még több vég posztót is gyártott a manufaktúra. Hat évig dolgozott, majd 1731-ben eladási nehézségek miatt elbukott.⁵⁵

Kezdeti sikerein felbuzdulva 1729-ben Besztercebányán két kereskedő, Kahn György és Benedicti Miklós alapított még egy hasonló manufaktúrát, de az is rövidesen nyomtalanul eltűnt.⁵⁶ J. Kratzinger Pozsonyban arany- és ezüstfonalak készítésére alapított vállalatot a 30-as években,⁵⁷ Budán pedig hasonló manufaktúrát privilégiumra ajánlottak (Wurm Gottfried).⁵⁸ Egyikről sem tudjuk, milyen méretekben termelt és meddig állott fenn.

*

1750-ig az első magyarországi posztómanufaktúra-alapító hullám apályhoz érkezett. Az üzemek sorra megbuktak. A magyar főurak vállalkozókedvű kis csoportja, bármennyire a legmagasabb rangúakból került is ki, nem volt képes áttörni az ország általános helyzetéből következő nehézségeken. A század második felében, új gazdasági és politikai helyzetben már szerencsésebb utódok fogják követni őket.

В. ЭНДРЕИ — Л. МАКАИ

ПЕРВЫЕ МАГНАТСКИЕ ТЕКСТИЛЬНЫЕ МАНУФАКТУРЫ В ВЕНГРИИ

Резюме

Несмотря на отсталость общественного развития страны и условия, создавшиеся в результате турецких войн, первые попытки заложить текстильные мануфактуры в Венгрии можно отнести к сравнительно раннему периоду. Мы располагаем данными о целом ряде подобных попыток и действующих с различным сроком продолжительности с конца 80-х гг. XVII века мануфактурах, производивших сукно, лен, шелк и хлопчатобумажную

⁵⁵ *Spiesz*: i. m. 24. l.

⁵⁶ *Uo.* 26. l.

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ *Nagy I.*: i. m. 292. l.

ткань. Большое значение приобрели, однако, только те магнатские мануфактуры, которые создавались владельцами в их собственных имениях с помощью выписанных из-за границы специалистов. Общий проект, предполагавший объединение наиболее влиятельных вельмож страны, провалился, но входившие в него акционеры каждый в отдельности осуществили свои планы. Из числа по большей части непубликовавшихся до сих пор материалов о мануфактурах первой половины XVIII века статья более детально знакомит с суконными мануфактурами Шандора Кароьи в Баторкеси и Шурань, братьев Эстергази — в Тата, Яноша Палффи — в Малацка.

W. ENDREI—L. MAKKAI

LES PREMIÈRES MANUFACTURES TEXTILES SEIGNEURIALES EN HONGRIE

Résumé

Malgré le développement tardif du pays et les vicissitudes à la suite des guerres contre les Turcs, on peut démontrer en Hongrie de bonne heure les premiers expérimentations de fondations de manufactures textiles. A partir d'environ 1680 nous connaissons bon nombre d'essais de la sorte, d'établissements fabriquant de draps, de soie, du lin et d'étoffes de coton, ayant fonctionné pendant une période plus ou moins longue. Mais on ne pouvait attribuer une importance majeure qu'aux manufactures seigneuriales créées par leurs propriétaires sur leurs propriétés où ils se sont prévalus de l'aide d'experts amenés de l'étranger. Le projet fondé sur la coopération des aristocrates les plus influents avait échoué, mais les actionnaires prévus ont réalisé leurs idées séparément. D'entre les fondations au cours de la première moitié du XVIIIe siècle, jusqu'ici plutôt non publiées, l'article traite d'une manière détaillée les manufactures de draps de Sándor Károlyi à Bátorkeszi et à Surány, des frères Esterházy à Tata et de Jean Pálffy à Malacka.